

інших посягань, передбачених кримінальним законом. Загальною ж підставою кваліфікації виступають ті статті, які передбачають положення, що стосуються всіх чи багатьох кримінально караних діянь, визначають межі чинності статей кримінального закону тощо.

Відомо, що вимога заборони певної поведінки формулюється в статтях як Загальної, так і Особливої частини КК. В статтях Загальної частини КК формулюються ознаки забороненої поведінки, які мають однаковий зміст в усіх чи багатьох видах діянь, не виражають їх специфіку, не використовуються при розмежуванні окремих злочинів. Ці ознаки звичайно презюмуються і на них немає потреби спеціально посилатися при кваліфікації. Тому більшість статей Загальної частини кримінального законодавства не виступає безпосередньою підставою кримінально-правової кваліфікації. Вони відіграють роль загальної підстави кваліфікації. Разом із тим, статті Загальної частини, що закріплюють ознаки діяння, які вирізняють його з поміж інших, уточнюють характер злочинної діяльності, яка має місце в конкретних випадках, виступають безпосередньою підставою кримінально-правової кваліфікації.

В статтях Особливої частини виражена та частина забороняючої кримінально-правової норми, яка стосується специфіки конкретного (чи як ще прийнято говорити – окремого, певного, визначеного) посягання. Наявність ознак, вказаних в статтях Особливої частини, потрібно спеціально доводити в ході кваліфікації діяння. Тому статті Особливої частини, які містять забороняючі норми, й виступають безпосередньою підставою кваліфікації. Також безпосередньою підставою кваліфікації виступають статті (частини статей) Особливої частини, які містять стимулюючі норми. Ті ж статті (частини статей, примітки до статей) Особливої частини, які містять роз'яснюючі норми, безпосередньо при кваліфікації не застосовуються, вони виступають загальною підставою кваліфікації.

Список літератури:

1. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. М., 1984. 2. Уголовное право. Особенная часть / Учебник для вузов. М., 1998. 3. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. М., 1972.

Надійшла до редколегії 1.04.2000

*М.А. Погорецький, канд. юрид. наук,
доцент каф. кримінального процесу
Нац. юрид. академії України ім. Ярослава Мудрого*

СУБ'ЄКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ТА ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Всякі юридичні відносини є відносинами між суб'єктами. Суб'єкт – одна із складових частин будь-яких правовідносин, в тому числі криміналь-

но-процесуальних та оперативно-розшукових. Суб'єкт – це атом юридичної теорії, найпростіший, нерозкладний далі елемент [1, с.54].

Кримінально-процесуальним відносинам на різних стадіях судочинства притаманне різноманітне коло суб'єктів. З поняттям суб'єкта кримінально-процесуальних відносин в науці кримінального процесу пов'язано багато спірних питань. Так, М.С. Строгович вважав, що суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності – це учасники кримінального процесу: державні органи, службові особи, громадські організації, громадяни, які шляхом використання наданих їм кримінально-процесуальним законом прав і виконання покладених на них обов'язків здійснюють певні кримінально-процесуальні функції [2, с.203]. На думку М.С. Строговича, не є суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності свідки, поняті, експерти, перекладачі, хоча вони і є суб'єктами окремих кримінально-процесуальних відносин [2, с.205]. Вважаючи так, як і М.С. Строгович, що немає жодних відмінностей між поняттями «суб'єкт кримінально-процесуальної діяльності» і «учасник процесу», Р.Д. Рахунов схилявся до того, що суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності є всі особи, що беруть участь у справі, в тому числі і свідки, експерти, поняті, перекладачі та секретарі судових засідань [3, с.22, 23]. Поділяє таку позицію і ряд інших авторів [4, с.446; 5, с.10, 11; 6, с.57]. Проти об'єднання під іменем учасників процесу всіх, хто так або інакше бере участь у кримінальній справі, висловилися С.А. Альперт і М.А. Чельцов [7, с.3, 4; 8, с.71].

Суб'єкти правовідносин, реалізуючи свої процесуальні права і обов'язки, мають неоднакову роль в кримінальному судочинстві, здійснюють різноманітний вплив на його хід та кінцевий результат. Головна роль в кримінальному процесі належить державним органам і службовим особам, відповідальним за вирішення кримінальної справи (суд, суддя, прокурор, слідчий, начальник слідчого відділу, особа, що провадить дізнання), які наділені правом застосування норм закону і прийняття рішень у кримінальній справі. Від цих осіб у вирішальній мірі залежить просування справи, її результат, можливість реалізації прав іншими учасниками процесу. Тому закон зобов'язує їх не тільки роз'яснювати права обвинуваченому, потерпілому та іншим особам, що беруть участь у справі, але й забезпечувати можливість здійснення цих прав (ст.53 КПК).

Державні органи взаємодіють між собою, а також з іншими суб'єктами кримінально-процесуальних відносин. Їх дії взаємопов'язані і протікають в рамках, врегульованих нормами кримінально-процесуального права. Суб'єктами цих кримінально-процесуальних відносин є всі особи, що володіють процесуальними правами і обов'язками. Той або інший суб'єкт процесу може бути учасником одного або декількох процесуальних правовідносин, однак поза прямим і конкретним зв'язком з представниками держави (особою, що провадить дізнання, слідчим, прокурором, судом) не може реалізувати свої права і виконати покладені на нього обов'язки. Тому

представник влади, відповідальний за розв'язання кримінальної справи, – обов'язковий учасник кримінально-процесуальних відносин.

Божьев В.П. справедливо вказує, що суб'єкт права і суб'єкт правовідносин – співвідносні, але не тотожні поняття. Суб'єкт права автоматично не трансформується у суб'єкта правовідносин [9, с.26]. Для того, щоб стати носієм кримінально-процесуальних прав і обов'язків, тобто суб'єктом кримінально-процесуального права, необхідно бути суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності, тобто кримінально-процесуальних відносин. Немає і не може бути суб'єкта кримінально-процесуального права, існуючого незалежно від участі в судочинстві у конкретній кримінальній справі. Поза цією участю, поза процесом неможливо мати і здійснювати процесуальні права і обов'язки [9, с.26].

Кримінально-процесуальний закон містить вимоги до того або іншого учасника процесу, умови, яким він повинен відповідати. Наприклад, експертом може бути лише та особа, яка володіє необхідними науковими, технічними і іншими спеціальними знаннями (ст.75 КПК). Умовою процесуальної участі особи як понятю є відсутність його зацікавленості у справі (ст.127 КПК).

Спроможність особи бути учасником кримінального судочинства, мати кримінально-процесуальні права і нести обов'язки – є його кримінально-процесуальною правоздатністю, а спроможність особи особисто, самостійно здійснювати в кримінальному процесі свої права і обов'язки – кримінально-процесуальною дієздатністю. Обидва ці поняття обумовлюють правову можливість суб'єкта кримінально-процесуального права здійснювати кримінально-процесуальну діяльність, тобто вступати в кримінально-процесуальні відносини, і охоплюються поняттям правосуб'єктності [10, с.52; 4, с.141; 11, с.8–9]. Якщо йдеться мова про здатність до володіння процесуальними правами і обов'язками, а також про їхнє особисте здійснення у кримінальному судочинстві взагалі, те це загальна право- і дієздатність, а якщо ж в судочинстві у конкретній справі, то спеціальна.

Призначення або обрання у встановленому порядку судді визначає його загальну професійну дієздатність (ст.128 Конституції України), але якщо є обставини, що дають підстави вважати, що він особисто прямо або побічно зацікавлений у конкретній справі, те це позбавляє його права в розгляді цієї справи (ст.ст.54, 55 КПК). Іншими словами, участь у процесі слідчого, прокурора, судді визначається не їхньою особистою громадянською дієздатністю, а посадовим станом, що є умовою спеціальної правосуб'єктності.

Кримінально-процесуальна право-дієздатність мають ряд характерних особливостей в порівнянні із загальним громадсько-правовим змістом цих понять.

Якщо за загальним правилом спроможність здійснювати своїми діями процесуальні права і процесуальні обов'язки у фізичних осіб виникає в

повному обсязі з досягненням повноліття, то для ряду учасників процесу наявність такої спроможності не обмежується віковими рамками. Так, поза залежністю від віку, потерпілий може своїми діями особисто здійснювати деякі права, наприклад, давати показання (ст.49 КПК). Це відноситься і до процесуальних обов'язків свідка, що не можуть бути виконані ніким іншим, крім нього, незалежно від його віку (ст.68 КПК). Процесуальна дієздатність обвинуваченого встановлюється з урахуванням його віку, з якого настає кримінальна відповідальність (ст.10 КК). Наявність кримінально-процесуальної дієздатності пов'язана з рядом умов, які відносяться не тільки до громадян, але й використовуються для характеристики тих юридичних властивостей організацій і посадових осіб – представників певних державних органів, якими їх наділив законодавець.

По відношенню до певного, достатньо широкого кола суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, передусім осіб, які здійснюють у кримінальному судочинстві владні повноваження, можна констатувати, що у них процесуальна правоздатність і процесуальна дієздатність повністю співпадають. Спроможність володіти процесуальними правами і нести процесуальні обов'язки, тобто наявність у них правоздатності, практично завжди означає, що у них є кримінально-процесуальна дієздатність, що виявляється в певній діяльності, в вольових діях суб'єкта, що вчиняються ним особисто. Те, що у судді, прокурора, слідчого, експерта, свідка і у деяких інших осіб процесуальна право- і дієздатність співпадають, зовсім не знижує самостійної теоретичної і практичної цінності цих понять. Процесуальна право- і дієздатність можуть помітно розрізнятися у підсудного або потерпілого. Наявність у них душевної хвороби, а також недосягнення ними певного віку тягне при збереженні процесуальної правоздатності повну або часткову втрату дієздатності.

Кримінально-процесуальний закон приділяє значну увагу вимогам, яким повинна відповідати особа, щоб стати суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності. В його правовому статусі виділяються процесуальні права і обов'язки, гарантії прав і законних інтересів, правова відповідальність за невиконання своїх обов'язків.

Ці поняття знаходяться у тісному зв'язку між собою, який проявляється частково в тому, що «процесуальна правоздатність» є передумовою володіння тією або іншою особою суб'єктивними кримінально-процесуальними правами [5, с.100]. Отже, можна вважати, що загальною правосуб'єктивністю, як абстрактною спроможністю до кримінально-процесуальної діяльності (у відмуну від суб'єктивного кримінально-процесуального права як можливості, що стала вже реальністю) особи володіють ще до того, як почате провадження у конкретній кримінальній справі і не позбавляються її з закінченням процесу [4, с. 444].

При всьому тому процесуальне становище учасника кримінального судочинства характеризується не абстрактною, а реальною можливістю

вчиняти певні дії і вимагати відповідних дій від інших осіб. За будь-яким суб'єктом (учасником) процесу при провадженні у кримінальній справі залишається спроможність на власний розсуд здійснювати свої, забезпечені законом, кримінально-процесуальні права і обов'язки. Без використання учасниками процесу своїх суб'єктивних процесуальних прав і виконання ними процесуальних обов'язків здійснення правосуддя неможливе.

Суб'єктивне кримінально-процесуальне право надає особі можливість користуватися певними соціальними благами і цінностями (ст.29 Конституції України, ст.ст.14, 19 КПК та ін.). Суб'єктивне право означає і відомий ступінь свободи, що втілюється через можливу поведінку однієї особи і належну поведінку іншої.

Процесуальний обов'язок суб'єкта кримінального судочинства виражається у необхідності його належної поведінки, яка встановлюється кримінально-процесуальним законом (ст.ст.113,116, 129 КПК та ін.). Дотримання кримінально-процесуального обов'язку забезпечується відповідними заходами примушення (ст.ст.70, 71, 72, 77 КПК та ін.).

Характерна для кримінально-процесуального права різноманітність регульованих ним суспільних відносин та їхнє широке коло припускає можливість участі особи в різній процесуальній якості в залежності від підстав цієї участі. Наприклад, особа у кримінальній справі може брати участь як в якості слідчого, прокурора чи судді, так і в якості свідка, потерпілого, громадського позивача, громадського відповідача, підозрюваного, обвинуваченого і т.п. Така можливість існує відповідно до процесуального закону. Але коли ця можливість перетворюється в дійсність, тобто коли особа стає учасником конкретних правовідносин, то вона може бути лише в якості одного із їх суб'єктів.

З урахуванням призначення, характеру процесуальної діяльності, особливостей процесуального становища та ступеня зацікавленості в справі, всіх суб'єктів кримінально-процесуальних відносин можна поділити на такі групи:

- державні органи й службові особи, які здійснюють провадження в кримінальних справах (орган дізнання, слідчий, начальник слідчого відділу, прокурор, суд);

- громадяни, які мають особистий кримінально-правовий або цивільно-правовий інтерес в кримінальній справі – підозрюваний, обвинувачений (підсудний), потерпілий, громадянський позивач і громадянський відповідач, а також особи, які представляють в кримінальному процесі інтереси інших суб'єктів судочинства – захисник, представник потерпілого, громадянського позивача, відповідача;

- представники громадських організацій та трудових колективів – громадський обвинувач, громадський захисник; інші суб'єкти, що сприяють державним органам в здійсненні кримінально-процесуальної діяльності – свідки, експерти, фахівці, перекладачі, поняті та ін.

Суб'єкти оперативно-розшукових правовідносин – це державні органи та їхні службові особи, а також юридичні й фізичні особи, які втягуються в цю сферу діяльності, наділені законом та відомчими нормативними актами правами і обов'язками. Роль і значення суб'єктів оперативно-розшукових правовідносин різноманітні. Це дозволяє поділити їх також на наступні групи:

До першої групи можна віднести органи та їхні службові особи, що безпосередньо застосовують норми оперативно-розшукового права (особи, які ведуть оперативно-розшуковий процес); до другої – особи, що співпрацюють з органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність як на гласній, так і на конспіративній основі (особи, що сприяють оперативно-розшуковій діяльності); до третьої – особи, в відношенні яких проводяться оперативно-розшукові заходи (об'єкти оперативно-розшукових справ); до четвертої – особи, що здійснюють прокурорський нагляд і судовий контроль за оперативно-розшуковою діяльністю.

Кожна із означених груп кримінально-процесуальних та оперативно-розшукових правовідносин має тільки її притаманні особливості і заслуговує свого детального вивчення. В кожній із них може бути своя класифікація, оскільки кожному суб'єкту і в кожних конкретних правовідносинах притаманні свої конкретні правомочності.

Запропонована класифікація суб'єктів кримінально-процесуальних та оперативно-розшукових правових відносин дає можливість більш чітко визначити їх статус та підвищити ефективність їх діяльності щодо вирішення завдань, які стоять перед ними.

Список літератури:

1. Доля Е. А. Проблема начала в теории уголовного процесса // Государство и право. 1996. №10.
2. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. М., 1968. Т.1.
3. Рахунов Р.Д. Участники уголовно-процессуальной деятельности по советскому праву. М., 1961.
4. Иванов Ю.А. Субъекты уголовно-процессуальной деятельности // Курс советского уголовного процесса: Общая часть / Под ред. А.Д. Бойкова и И.И. Карпеца. М., 1989.
5. Кокорев Л.Д. Участники правосудия по уголовным делам. Воронеж, 1971.
6. Элькин П.С. Сущность советского уголовно-процессуального процесса. М., 1972.
7. Альперт С.А. Субъекты уголовного процесса. Х., 1997.
8. Уголовный процесс: Учебник / Под ред. М.А.Чельцова. М., 1969.
9. Божьев В.П. Уголовно-процессуальные правоотношения: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. М., 1994.
10. Зусь Л. Б. Об уголовной процессуальной правосубъектности // Правоведение, 1974. №5.
11. Полосков П. В. Правоспособность и дееспособность в советском уголовном процессе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1985.

Надійшла до редколегії 15.03.2000